

VU Research Portal

Godsdienst(on)vrijheid in de Gouden Eeuw? Het proces tegen Johan Wachtelaer (1583-1652)

Hallebeek, J.

published in

Trajecta (Leuven)

2014

document version

Publisher's PDF, also known as Version of record

[Link to publication in VU Research Portal](#)

citation for published version (APA)

Hallebeek, J. (2014). Godsdienst(on)vrijheid in de Gouden Eeuw? Het proces tegen Johan Wachtelaer (1583-1652). *Trajecta (Leuven)*, 23(2014.1), 123-144.

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal ?

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

E-mail address:

vuresearchportal.ub@vu.nl

Godsdienst(on)vrijheid in de Gouden Eeuw?

Het proces tegen Johan Wachtelaer (1583-1652)

JAN HALLEBEEK

Nadat de Reformatie zich in de stad Utrecht had voltrokken, brak een moeilijke tijd aan voor de katholieke bevolking. In 1580 verboden de Staten van Utrecht de uitoefening van de katholieke godsdienst. Priesters mochten geen ambtshandelingen meer verrichten op straffe van verlies van hun prebende.¹ Kerkgebouwen kregen een nieuwe bestemming, veelal de gereformeerde eredienst, en de kloosters werden opgeheven. De begrafenis van aartsbisschop Frederik Schenck van Toutenburg (ca. 1503-1580) op 30 augustus 1580 in de Domkerk zou voor lange tijd de laatste openbare katholieke viering in de stad zijn. Overigens werd die uitvaart verstoord door protestanten die tijdens het voorbijtrekken van de rouwstoet hun eigen versie van psalm 130 aanhieven.² De antikatholieke maatregelen werden in de eerste helft van de zeventiende eeuw verschillende keren aangescherpt. Pas later in de zeventiende eeuw werd de katholieke godsdienstuitoefening door de overheid feitelijk gedoogd, zolang ze zich maar niet in het openbaar manifesteerde, maar katholieken bleven wel tweederangsburgers die niet

werden toegelaten tot openbare functies.

Johan Wachtelaer (1583-1652) was een van de eersten die zich pastoraal ontfermden over de katholieke bevolking van Utrecht, onder meer door de aankoop van gebouwen die, zonder vanbuiten herkenbaar te zijn als kerkgebouw, konden worden ingericht voor de katholieke liturgie, de zogenaamde schuilkerken. In deze bijdrage zal eerst in kort bestek de levensloop van Wachtelaer worden geschetst. Vervolgens zal nader worden ingegaan op het strafproces dat van 1639 tot 1641 tegen hem werd gevoerd. Die beschrijvingen zijn gebaseerd op primaire, contemporaine bronnen in gedrukte vorm, secundaire literatuur alsook enig archiefmateriaal. Daarbij wordt ook aandacht besteed aan de rol die de hoogleraren van de Utrechtse universiteit op de achtergrond bij het strafproces tegen Wachtelaer hebben gespeeld, zoals duidelijk is geworden uit de enige jaren geleden teruggevonden handgeschreven documenten van Antonius Matthaeus II (1601-1654). Bij wijze van epiloog wordt nog ingegaan op de relevantie van de

1. Van de Water, *Groot Utrechts Placaetboek*, III, 2.3.1.1 (466-467).

2. [Van Heussen], *Batavia sacra, of kerkekyke historie*, 29-30.

beschreven gebeurtenissen als historisch vergelijkingsmateriaal voor het huidige discours betreffende de godsdienstvrijheid.

Johan Wachtelaer – een biografische schets

Johannes Wachtelaer werd in 1583 geboren in Utrecht als zoon van de procureur Jan Wachtelaer en Marijke Dircksd. van Werckhoven.³ De familie behoorde tot de welgestelde elite van Utrecht⁴ die van oudsher de kanunniken leverde voor de vijf kapittels van de stad. De Utrechtse kapittels speelden tot de Reformatie een belangrijke rol in het bestuur van de katholieke kerk, de uitoefening van kerkelijke jurisdictie en het beheer van de kerkelijke goederen. De kapittels waren gesticht aan het einde van de zevende of in het begin van de achttiende eeuw. Het Domkapittel (St. Martinus) en het kapittel van St. Salvator hadden vanouds het recht om de bisschop te kiezen, maar in de loop van de late middeleeuwen werd dat recht gedeeld met de andere drie kapittels. Aan de positie van kanunnik was een prebende verbonden. Dat was een vaste toelage die veelal werd gefinancierd uit de opbrengst van landerijen die tot het kapittel behoorden. Johan Wachtelaer was nog geen tien jaar oud toen zijn ouders erin slaagden om voor hem een prebende te verwerven in het kapittel van St. Marie. Op dat moment had de Reformatie zich in Utrecht al voltrokken. Het lijkt daarom vreemd

Cornelius Visscher, Portret van Johan Wachtelaer. Gravure, 1653-1658. [Amsterdam, Rijksmuseum: RP-P-OB-62.248]

dat, ook toen Utrecht een gereformeerde stad was geworden, een zoon van de katholiek gebleven Wachtelaers als kanunnik kon worden gepresenteerd. De kapittels waren echter niet opgeheven, al verloren ze wel hun kerkelijke bevoegdheden. Pas in een later stadium kwamen ze volledig in protestantse handen en werden ze omgevormd tot een soort beheersmaatschappijen voor de onroerende zaken die de basis vormden voor de prebenden. Ze bleven ook politieke invloed uitoefenen, omdat het eerste Lid van de Staten van het gewest Utrecht nog steeds uit de kanunniken werd gekozen. Die ontwikkeling heeft zich niet voltrokken van de ene op de andere dag. Toen de Reformatie werd ingevoerd, behielden de zittende kanunniken hun plaats in de kapittels.

3. [Van Heussen], *Batavia sacra, of kerkelyke historie*, 325-333; Janssen, 'Wachtelaer'; Van de Ven, 'De driehoek van Sint Marie'.
4. [Van Heussen], *Batavia sacra, of kerkelyke historie*, 325; cf. Post (red.), *Romeinsche bronnen*, II, 229 n. 297.

Sommigen werden protestant, maar velen bleven katholiek. Bovendien werden de katholieken aanvankelijk nog niet uitgesloten van benoeming in de kapittels, al werd van de nieuwe kandidaten vanaf 1580 wel verlangd dat zij “den Staeten aengenaem” waren. Het werd aanvankelijk ook getolereerd dat kanunniken katholieke theologie studeerden, bijvoorbeeld in Leuven, en priester werden gewijd. Het kapittel van St. Marie moet in dat opzicht vrij conservatief zijn geweest en lange tijd een waar bolwerk van katholicisme zijn gebleven. In 1591, ruim tien jaar na het verbod op de uitoefening van de katholieke godsdienst, waren er nog verschillende kanunniken die in het koor van de Mariakerk gezamenlijk de getijden lazen.⁵ Zo kon het dan gebeuren dat Johan Wachtelaer kanunnik werd in het kapittel van St. Marie. Hij werd daartoe in 1591 gepresenteerd in de kapittelvergadering door kanunnik Henricus Both, aan wie het recht was verleend om voor de eerst vrijkomende prebende een kandidaat voor te dragen. Als kanunnik *sub expectatione* werd Johan onder de hoede geplaatst van de schoolmeester van de kapittelschool, waar niet alleen de minderjarige kanunniken woonden, maar - althans voor de Reformatie - ook de chorales. Dat waren de tien jongens die de liturgische zang verzorgden bij de plechtigheden in de kapittelkerk. Twee jaar later, bij het overlijden van kanunnik Gerard van Wijckersloot († 1593), nam de jonge Wachtelaer diens prebende over.

In 1604, Johan was inmiddels 21 jaar, vertrok hij naar Leuven om daar theolo-

gie te studeren. Volgens de *Batavia Sacra* moet hij er tijdens zijn studie achter zijn gekomen dat zijn ouders zijn prebende door simonie hadden weten te bemachtigen. Hij voelde zich daar ongemakkelijk bij, maar apostolisch vicaris Sasbout Vosmeer (1548-1614) kreeg van Rome een machtiging om Wachtelaer, na hem eerst te hebben ontslagen, als nog rechtsgeldig de prebende te verlenen. In februari 1606 sloot hij zijn studie af met het behalen van de graden van meester in de *artes* en *baccalaureus* in de godgeleerdheid. Tijdens zijn Leuvense jaren legde hij zich vooral toe op de studie van Augustinus, over wiens leer hij vele jaren later een compendium zou schrijven. Het is niet uitgesloten dat die belangstelling was ingegeven door het augustinisme dat in Leuven tot bloei was gekomen, maar van zijn leermeester Jean Claeren (1547-1611)⁶ weten wij alleen dat hij in die tijd de *Summa Theologiae* van Thomas van Aquino (1225-1274) doceerde, welk werk in 1596 de Sententiën van Petrus Lombardus (ca. 1100-1160) in Leuven als lesstof had vervangen.⁷

Wachtelaer besloot na de beëindiging van zijn studie om naar Utrecht terug te keren. In die stad waren dan nog wel zo'n 50 priesters, maar geen van hen had theologie gestudeerd. In Utrecht zette hij zich in voor de wederopbouw van de katholieke kerk en de organisatie van de katholieke gebleven gelovigen. Hij handelde aanvankelijk in alle openheid, kon ook vrij van zijn prebende genieten en bezocht regelmatig de vergaderingen van het kapittel. Op zeker moment moet hij ook priester zijn

5. Van de Ven, *Over den oorsprong van het aartsbisschoppelijke kapittel*, 45.

6. Thonissen, 'Claeren'.

7. Zie Vosmeer, 'Insinuatio status provinciarum'.

gewijd, maar verdere gegevens daarover zijn niet bekend. Op 30 september 1611 werd hij door apostolisch vicaris Sasbout Vosmeer (1548-1614) benoemd tot vicaris-generaal samen met de deken van St. Pieter, Wilgerus van Moerendaal († 1619) en Jacob Bolius († 1631), kanunnik van St. Maarten. Dat ambt oefende hij ook uit onder de opvolger van Vosmeer, Philippus Rovenius (1573-1651), die in 1614 apostolisch vicaris werd. Kort daarna, in 1615, vaardigde de overheid een plakkaat uit waarin het werd verboden om nog langer katholieken, leken of geestelijken, te benoemen als kanunnik in de Utrechtse kapittels.⁸ Dat impliceerde dat vroeg of laat de kapittels geheel protestant zouden worden en dat er geen katholieke kanunniken meer zouden zijn om de kerkelijke taken van de kapittels te verrichten, zoals het verkiezen van de apostolisch vicaris of diens coadjutor.

Nadat de oude kerkgebouwen in de stad Utrecht aan de katholieke eredienst waren onttrokken, was Johan Wachtelaer één van de eersten die op zoek gingen naar een nieuw bedehuis voor de gelovigen van de parochie van St. Geerte, de heilige Gertrudis van Nijvel (626-659). In 1580 had de parochie haar kerk, de Geertekerk, moeten afstaan aan de protestanten. De laatste pastoor, Willem van Beest († 1603), was nog enige jaren doorgegaan met zijn oude parochianen te bedienen, maar na zijn dood was daar een einde aan gekomen.⁹ Op 4 november 1625 kocht Wachtelaer voor fl 1700 het koraalhuis en de school van het kapittel van

J. Steffelaer, Het interieur van de schuilkerk van St. Gertrudis. *Schilderij*, 1896.
[Utrecht, Oud-Katholieke Parochie van Utrecht]

St. Marie en liet die verbouwen en tot kerk inrichten voor de parochie, toentertijd 'statie' genoemd, van St. Geerte. Die gebouwen zijn thans geïncorporeerd in het complex van de Oude Rooms-Katholieke Aalmoezenierskamer (ORKA) aan de Mariahoek in Utrecht. Het koraalhuis bevond zich op de plaats waar later het oudeliedenhuis werd gevestigd, de kapittelschool op de plaats waar zich thans het schoollokaal bevindt. De ligging was kennelijk niet ideaal. Er waren geen goede vluchtwegen, waarmee men in geval van een overval zou kunnen ontkomen aan de schout en zijn gerechtsdienaren.

Vanwege die moeilijke situatie voor de katholieken, waren sommigen van oordeel dat de Kerk van Utrecht eigenlijk ten onder was gegaan en dat de Noordelijke Nederlanden nu mis-

8. Van de Water, *Groot Utrechts Placaetboek*, I, 1.2.6 (218).

9. Van Tongerlo, 'Pastoors in veelvoud', 82-83.

siegebied waren geworden, waar de kerk opnieuw moest worden opgebouwd. Vooral de jezuïeten zagen voor zichzelf een taak weggelegd in de Noordelijke Nederlanden. In de eerste helft van de zeventiende eeuw steeg hun aantal gestaag.¹⁰ Met een beroep op de zending door hun overste probeerden zij zich te onttrekken aan het gezag van de apostolisch vicaris, terwijl zij door de seculiere geestelijkheid als 'binnendringers' werden beschouwd. Met het oog op die spanningen tussen enerzijds de jezuïeten en anderzijds de apostolisch vicaris en de seculiere geestelijken bracht Rovenius samen met de genoemde Jacob Bolius en de Haarlemse deken Nicolaas Nomius (1581-1626) van 11 november 1622 tot 24 oktober 1623 een bezoek aan paus Gregorius XV (1621-1623). Het doel van dat bezoek was steun te vragen voor het gezag van de apostolisch vicaris over de jezuïeten die werkzaam waren in de bisdommen van de Utrechtse kerkprovincie. Een college van drie kardinalen moest daarover oordelen. Rovenius leek de steun te hebben van aartshertogin Isabella van Spanje (1566-1633), die landvoogdes van de Nederlanden was, maar in de Noordelijke Nederlanden niet als zodanig werd erkend. Tegenover zich vond hij twee kardinalen die op de hand van de jezuïeten waren, Ludovico Ludovisi (1595-1632), die vanaf 1623 vicekanselier van de H. Stoel was, en Eitel Friedrich von Hohenzollern-Sigmaringen (1582-1625), die lid was van de pas opgerichte *Congregatio de Propaganda Fide*. Tot een duidelijke beslissing kwam het niet. De paus overleed op 8 juli 1623. Nader overleg in de Spaanse Nederlan-

den leidde op 15 oktober 1624 tot een afspraak over het aantal jezuïeten dat in de Utrechtse kerkprovincie werkzaam zou zijn en op welke plaatsen, de zogenaamde *Concordia*. Een jaar later werd die overeenkomst bekrachtigd door de *Congregatio de Propaganda Fide*, maar weldra regelmatig door de jezuïeten geschonden. Uiteraard was Wachtelaer als Rovenius' vicaris-generaal op de hoogte van diens bezoek aan de paus en van wat er in Rome werd besproken.

De gewijzigde politieke situatie in het noorden had eveneens een invloed op de institutionele organisatie van de katholieken die er woonden. De aanwezigheid van diocesane bisschoppen werd door de wereldlijke overheid niet getolereerd. Om die reden lag het bestuur van de kerkprovincie in handen van een apostolisch vicaris, die overigens in de regel wel bisschop was gewijd. Voor de Reformatie beschikte de paus over het recht om een aantal kanunniken te benoemen in de Utrechtse kapittels. Volgens de wereldlijke autoriteiten had de paus dat recht verloren. Bovendien was het, zoals gezegd, vanaf 1615 niet meer toegestaan om katholieken te benoemen. Rovenius speelde op twee manieren op die nieuwe situatie in. In de eerste plaats ging hij door met het benoemen van kanunniken in de oude Utrechtse kapittels. Paus Paulus V (1605-1621) meende nog altijd over zijn oude rechten te beschikken en had bij de benoeming van Rovenius tot apostolisch vicaris aan hem het recht overgedragen om kanunniken te benoemen. In de ogen van de wereldlijke autoriteiten waren zulke benoemingen echter ongeldig. De door Rovenius benoemde

10. Begheyn, 'Geschiedenis van de jezuïeten.'

kanunniken werden dan ook niet tot de kapittels toegelaten en ontvingen geen prebende. Rovenius beschouwde op zijn beurt de benoemingen van kanunniken door de wereldlijke overheid ongeldig. Zo ontstonden naast de door de wereldlijke overheid erkende kapittels, waarin het aantal katholieken voortdurend daalde, een soort schaduwkapittels van door Rovenius benoemde en door de overheid niet erkende kanunniken, die als het ware gereedstonden om de prebenden weer over te nemen zodra de gereformeerde machthebbers zouden zijn verdreven. Rovenius was realistisch genoeg om in te zien dat hij daar beter niet op kon wachten. In 1633 waren bovendien nog maar ongeveer 20 van de 140 Utrechtse kanunniken katholiek en onder hen bevond zich nog maar een klein aantal priesters. Daarom richtte Rovenius op 9 november 1633 naast de eerder genoemde 'schaduwkapittels' een gremium op, het Vicariaat, dat wat kerkelijke functie en werkzaamheden betreft, een voortzetting zou moeten zijn van de oude kapittels. Hij selecteerde zeven priesters die nog lid waren van de oude kapittels en vier andere priesters. Samen vormden zij het nieuwe adviescollege van de apostolisch vicaris, dat later het Metropolitane Kapittel zou worden genoemd. Rovenius moet dus tegelijkertijd twee scenario's in zijn hoofd hebben gehad: een eerste om de kapittels in hun voorreformatische vorm te doen herleven en, zo dat onmogelijk zou blijken te zijn, een tweede om de kerkelijke taken van de kapittels met een gereorganiseerd kapittel voort te zetten.¹¹

Johan Wachtelaer trad bij de oprichting direct tot het Vicariaat toe. Rovenius riep bij die gelegenheid ook een fonds of *aerarium commune* in het leven, waaraan schenkingen konden worden gedaan ten behoeve van de katholieke kerk. Het oprichten van een dergelijk fonds was door de plakaten verboden. De beheerders ervan waren Rovenius zelf en Wachtelaer. Hoewel Wachtelaer in menig opzicht in alle openheid handelde, waren zowel het beschikbaar stellen van een gebouw voor de katholieke godsdienstuitoefening, wat hij deed vanaf 1625, als de medewerking die hij vanaf 1633 verleende aan het oprichten en beheren van een katholiek fonds illegale activiteiten. Rovenius hield inmiddels een protocol bij, waarin zijn ambtshandelingen werden geregistreerd: priesterwijdingen, benoemingen van kanunniken, het verlenen van dispensaties etc. Daarin werd Wachtelaer veiligheidshalve steeds aangeduid met de Latijnse naam Vigilius. Een jaar voordat het tot een strafproces tegen hem kwam, in juli 1638, wist Wachtelaer via een stroman, mr. Simon van Veen, advocaat bij het Hof van Utrecht, een beter onderkomen voor de parochianen van St. Geerte in handen te krijgen, het voormalige zesde claustraal huis van de oude immuniteit van St. Marie, dat oorspronkelijk omstreeks 1200 moet zijn gebouwd. Tegenwoordig staat het gebouw bekend onder de naam Gertrudiskapel. Het beschikte over meer en betere vluchtwegen dan het oude koraalhuis, onder andere via de tuinen van de omliggende huizen en door een verbinding met de stadswal en met de Walsteeg. Tussen 1638 en 1652 moet het

11. Knuif en De Jong, 'Philippus Rovenius'.

gebouw zijn ingericht voor de katholieke liturgie.

Het is echter de vraag of Wachtelaer dat zelf heeft kunnen aanschouwen, aangezien hij in 1639 de stad is ontvlucht, in 1640 uit de stad werd verbannen en er niet meer is teruggekeerd.¹² Hij vestigde zich in Amersfoort en later in Culemborg. Zijn plaats als pastoor van de statie van St. Geerte werd overgenomen door Abraham van Brienen (ca. 1605-1683). Rovenius, die ook was verbannen, keerde wel naar Utrecht terug en kreeg in 1640 een coadjutor in de persoon van Jacobus de la Torre (1608-1661), die reeds in 1637 als zodanig was gekozen. In 1641, toen het koraalhuis en de school waarschijnlijk niet meer als kerkplek fungeerden, verkocht Wachtelaer die panden aan zijn halfzus Maria van Sambeek. In 1642 schreef hij een compendium of 'kort begrip' over de leer van Augustinus (*Compendium totius doctrinae Sancti Augustini*), waarin hij zijn instemming betuigde met het werk 'de Augustinus' van Cornelius Jansenius (1585-1638) en zich keerde tegen de leer van de pelagianen. In 1644 werd Wachtelaer benoemd tot aartspriester van Utrecht en op 19 mei 1647 was hij als getuige aanwezig bij de bisschopswijding in Münster van De la Torre. Toen die laatste in 1651 Rovenius opvolgde, werd Wachtelaer opnieuw vicaris-generaal. Wachtelaer overleed in Culemborg op 12 oktober 1652 in de ouderdom van 72 jaar en werd daar begraven.

12. Van de Ven, 'De driehoek van Sint Marie'.

13. Cau, *Groot Placaet-boek*, I, 1.1.1 (kol. 13).

Het strafproces tegen Johan Wachtelaer

Het strafproces tegen Johan Wachtelaer, dat leidde tot het verlies van zijn prebende en verbanning uit de stad, heeft een hele aanloop gehad. Ten tijde van de Republiek bestond er geen godsdienstvrijheid. Artikel 13 van de Unie van Utrecht klonk weliswaar als een waarborg voor godsdienstvrijheid, waar het bepaalde dat "een yeder particulier in syn religie vry sal mogen blyven, ende datmen niemandt ter cause vande religie sal mogen achterhaelen ofte ondersoecken",¹³ maar tegelijkertijd waren de gewesten vrij om een eigen regeling te treffen en, zoals gezegd, hadden de Staten van Utrecht in 1580 de uitoefening van de katholieke godsdienst verboden. Artikel 13 garandeerde enkel individuele gewetensvrijheid en verzette zich niet tegen een toenemende repressie van de katholieke kerk als organisatie en tegen de achterstelling van katholiek gebleven burgers als zijnde infaam. Vooral katholieke geestelijken werden gewantrouwd, omdat zij werden geacht te gehoorzamen aan hun bisschop, hun overste of aan de paus. Zij werden ervoor aangezien te collaboreren met Spanje, waarmee de Republiek nog altijd in oorlog was. De Staten-Generaal vaardigden daarom op 4 april 1596 en 27 maart 1612 plakaten uit, waarmee een registratieplicht voor zowel autochtone (*indigenae*) als allochtone (*extranei*) katholieke geestelijken werd ingevoerd. Het verbod op de uitoefening van de godsdienst werd verder aangescherpt. Leken die wer-

den betraapt op het bijwonen van een katholieke godsdienstoefening of die hun huis beschikbaar stelden voor een dergelijke bijeenkomst, konden worden beboet met de zogenaamde verbeurdverklaring van 'het opperste kleed'. Waarschijnlijk werd daarmee bedoeld dat iemands mantel in beslag werd genomen, die dan diende als onderpand voor een te betalen geldboete.¹⁴

Deze antikatholieke maatregelen werden in 1622 aangescherpt. Het Twaalfjarig Bestand was ten einde en met het hervatten van de gewapende strijd tegen Spanje, was men ook weer sterker bevreesd voor katholieke geestelijken. Op 26 februari 1622 vaardigden de Staten-Generaal een nieuw plakkaat uit tegen de 'Pausgesinde Geestelijkheid', dat in zijn geheel werd overgenomen door de Staten van Utrecht. Geestelijken werd wederom geboden zich te laten registreren en wel binnen de acht dagen. Leken werd het nu verboden om geestelijken te ontvangen, te helpen, te huisvesten of met hen te corresponderen. De enige toegestane katholieke godsdienstoefening was die in de huiselijke kring met de eigen familie. Ook de straffen werden aangescherpt. Bij de derde overtreding waren nu lijfstraffen mogelijk.¹⁵ Hoewel dat niet met zekerheid bekend is, zal Wachtelaer als geboren Utrechter en in het officiële bezit van een prebende van het kapittel van St. Marie zich hebben laten registreren. Apostolisch vicaris Rovenius had er echter voor gekozen de kerk te besturen vanaf gebieden die in Spaanse handen waren, eerst vanuit Oldenzaal en later vanuit Groenlo. Toen de Spanjaarden

Groenlo in 1627 moesten opgeven, besloot Rovenius zich in Utrecht te vestigen, maar hij liet zich niet registreren. Hij nam zijn intrek bij een katholieke adellijke dame die een kuisheidsgelofte had afgelegd, vergelijkbaar met die van een klopper. Zij woonde aan de Nieuwe Gracht en haar naam was Hendrica van Duivenvoorde (1595-1658). Daar deed de schout in 1630 een inval, omdat werd vermoed dat zich daar ongeregistreerde geestelijken ophielden, maar Rovenius was op dat moment niet thuis en er werd geen belastend materiaal in beslag genomen. Het Vicariaat en het *aerarium commune* bestonden nog niet en het protocol van Rovenius werd kennelijk niet gevonden.

In een brief aan coadjutor Jacobus de la Torre, gedateerd 13 april 1640, beschreef Wachtelaer later de omstandigheden waarin de katholieken in die jaren zich probeerden staande te houden. De protestanten werden door de predikanten voortdurend opgehitst tegen de katholieken. Ieder jaar werden er priesters overvallen bij het vieren van de eucharistie en werden gelovigen beboet vanwege het bijwonen van de bijeenkomsten. De plaatselijke kerken moesten de schout afkopen en stonden bloot aan wat Wachtelaer noemde "de roofzieke muilen van dienaren der gerechtigheid".¹⁶ Toch meende hij dat de toestand nog dragelijk was, omdat de repressie niet overal even sterk was. Daarin kwam verandering volgens Wachtelaer, toen de jacht op de apostolisch vicaris werd geopend, omdat de hele kerk daaronder te lijden kreeg.

Dat was zo aan het eind van de jaren

14. Cau, *Groot Placaet-boek*, 1.4.1.1-2 (kol. 193-204).

15. *Ibid.*, I (kol. 203-210) en Van de Water, *Groot Utrechts Placaetboek*, I, 1.4.5 (397-400).

16. [Deelder], *Bijdragen*, I, 171.

dertig van de zeventiende eeuw. De la Torre bracht later die opleving van sterk antikatholieke sentimenten in de stad Utrecht in verband met de komst in 1634 van de Illustere School, die twee jaar later werd verheven tot universiteit. De professoren van de faculteit der 'pseudotheologie', om het met De la Torre te zeggen, zouden hebben gezwoeren het katholicisme zo snel mogelijk uit te roeien. De hoogleraar Gijsbert Voet (1589-1676) was de ergste van allemaal. Hij zou de stedelijke autoriteiten en de magistraat hebben aangezet de katholieken verder te vervolgen.¹⁷ Voet was inderdaad iemand die de confrontatie zocht. Tevergeefs had hij tussen 1630 en 1635 geprobeerd de bevolking van 's-Hertogenbosch te bekeren tot het protestantisme. Hij moet zich ook hebben geërgerd aan het feit dat zijn theologische opvattingen werden weerlegd door de geleerde werken van de Leuvense hoogleraren Jansenius en Libert Fromond (1587-1653).¹⁸

In het kader van de toenemende repressie begon de Utrechtse schout Henrick Valckenaer († 1669) in 1639 een strafproces tegen twaalf katholieke geestelijken. Het bewijs voor de illegale activiteiten die de twaalf ten laste werden gelegd, was de schout in handen gekomen door een nieuwe overval op het huis van Hendrica van Duivenvoorde, die plaatsvond op 23 augustus 1639.

In de eerder genoemde brief aan De la Torre zou Wachtelaer die gebeurtenis later uitvoerig beschrijven. Rovenius was op dat moment aanwezig, maar wist te ontkomen. Wachtelaer onthulde niet hoe. "Meer durf ik niet aan het papier toevertrouwen", schreef hij.¹⁹ Maar Hugo Franciscus van Heussen (1654-1719) wist later in zijn *Batavia Sacra* (eerste Latijnse uitgave 1714) te melden dat Rovenius de gerechtsdienaren had weten te misleiden door zich als vrouw te verkleeden en zo het pand had kunnen verlaten.²⁰ Godfried van Moock († 1652), kanunnik van St. Pieter en Rovenius' secretaris, werd echter gearresteerd en dezelfde nacht nog ondervraagd door de magistraat. Ook werden documenten in beslag genomen, waaronder het protocol. Zoals gezegd, waren daarin Rovenius' ambtshandelingen te boek gesteld: wijdingen, benoemingen van pastoors en kanunniken, de oprichting van het Vicariaat, verleende dispensaties etc. en opvallend vaak kwam de naam Vigilius voor.²¹ Van Moock was bepaald geen held en sloeg volledig door, hetgeen hij later zeer betreurde. Hij zei dingen die hij ook had kunnen verzwijgen en bekende wat hij ook had kunnen ontkennen.²² Toen duidelijk was dat Vigilius en Wachtelaer één en dezelfde waren, werd zijn aanhouding bevolen. Wachtelaer was in eerste instantie niet gevlucht. Hij was burger

17. Zie het verslag van De la Torre aan de *Congregatio de Propaganda Fide* van 1 september 1656: De la Torre, 'Relatio seu descriptio status religionis catholicae in Hollandia', 180.

18. Dupac de Bellegarde, *Histoire abrégée de l'église métropolitaine*, 138.

19. [Deelder], *Bijdragen*, I, 172.

20. [Van Heussen], *Batavia sacra, of kerkelyke historie*, 270. Het verhaal spreekt tot de verbeelding en werd in de 20ste eeuw ook bewerkt voor catechesedoeleinden. Zie Sarot, *Voetstapen in de polder*.

21. *Archieven Apostolische Vicarissen*, inv.nrs. 169, 499 en 500. Een nadere toegang op het protocol is uitgegeven als Reeks Toegangen Rijksarchief Utrecht, deel 15.

22. Knuif en De Jong, 'Bijlage II'.

van de stad, werkte openlijk en had zich, zoals gezegd, waarschijnlijk laten registreren conform de plakkaat. Hij zat buitenshuis aan de maaltijd, toen op een middag bij hem een inval werd gedaan door de schout en diens gerechtsdienaars, waarbij het hele huis overhoop werd gehaald. In de kapel braken zij het altaar af, roofden het zilverwerk en namen documenten in beslag.²³ Pas daarna liet Wachtelaer zich overhalen om de stad te ontvluchten. Dat was niet onverstandig, want hem werd weldra hoogverraad ten laste gelegd en daarop stond de doodstraf. Het zou wellicht zo'n vaart niet lopen, maar nog geen twintig jaar eerder was de doodstraf vanwege het vermeende hoogverraad van de raadspensionaris van de Staten van Holland, Johan van Oldenbarnevelt (1547-1619), daadwerkelijk ten uitvoer gelegd.

In de nu volgende strafprocessen heeft niet Gijsbert Voet, maar een andere hoogleraar een belangrijke rol gespeeld, namelijk Antonius Matthaeus II, die vanaf 1636 rechten doceerde in Utrecht. Voor een aantal processen concipieerde hij niet alleen het *intendit*, de schriftelijke aanklacht van de schout, maar ook het vonnis van de Utrechtse schepenen. Hij deed dat overigens samen met de hoogleraar Bernard Schotanus (1598-1652), die van 1635 tot 1641 in Utrecht rechten doceerde. Beiden lieten zich voor hun adviezen betalen.²⁴ Op zich was dat in

die dagen geen ongebruikelijke praktijk. Een handgeschreven concept van het *intendit* in de zaak tegen Wachtelaer, van de hand van Matthaeus, is bewaard in de collectie rechtskundige adviezen van zijn hand die zijn te vinden in de Utrechtse Universiteitsbibliotheek.²⁵ Interessant is dat Matthaeus later in zijn onderwijs regelmatig heeft verwezen naar die processen. In Utrecht gaf hij colleges over de *libri terribiles*, de twee boeken uit de Digesten die het strafrecht behandelen. Later, in 1644, heeft hij die colleges gepubliceerd onder de titel *De Criminibus*. Daarin ging hij ook in op de rechtspraktijk van de stad Utrecht en op belangrijke processen die in het recente verleden hadden plaatsgevonden. In verschillende passages verwees hij naar de processen die waren gevoerd tegen onder anderen Wachtelaer.²⁶

Zoals gezegd, in de dagvaarding werd Wachtelaer hoogverraad ten laste gelegd. Hij wierp via zijn procureur daarop een dilatoire exceptie op, omdat er volgens hem geen feiten waren ingebracht die de aanklacht van hoogverraad konden onderbouwen. De exceptie werd verworpen door het gerecht en tegen die beslissing ging Wachtelaer in beroep, waarop het Provinciaal Hof op 5 november 1639 besloot om de exceptie toe te staan.²⁷ Wachtelaer was, zoals gezegd, niet de enige die werd vervolgd. Ook Rovenius, Van Moock, pastoor Suibertus Purmerent († 1650) uit Delft,

23. Rogge (red.), 'Memorie', 19.

24. Specificatie van het salaris is te vinden in het dossier van het proces tegen Rovenius, *Archief gerecht 1577-1795*, inv.nr. 2244-86.

25. Matthaeus, *Verzameling rechtskundige adviezen*. Over de rol van Antonius Matthaeus in het proces tegen Rovenius, zie Hewett en Hallebeek, 'The Prelate'.

26. Matthaeus, *De criminibus*, dl. IV, boek 48, titel 20, hfst. II, nr. 24 (p. 675), hfst. III, nr. 7 (p. 677) en hfst. IV, nr. 24 (p. 690).

27. Rogge, 'Memorie', 20.

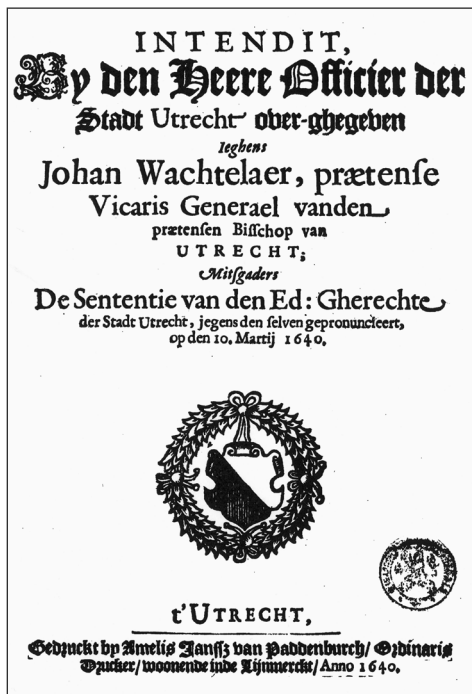
*Sabb. Lit. G. Godot. a. Moock confessor, et in pte,
 et de secretariis et protocollo p[ro]p[ri]o, et h[ab]it[us] Roma-
 n[is] Arch[iep]iscop[is] for[is] p[ro]p[ri]o: nec non illis qui p[ro]p[ri]o
 n[ost]ro transmissis confit[er]e conseruaverunt.*
Contra Wachtelaer
 Dat hy geconstitueert is Orator Generael onder
 Generael Vicari[us] D. 19.
 Dat hy hem soude geadviseert wesen in het
 Protocol. p. 30. versu.
 Dat hy volgende dese commissie de missi[on]n[ar]s
 ten platt[en] lande o[ver] een districtie g[ee]ft
 een r[eg]ime[n]t.
 Dat hy vele goet g[e]formeerde doon de ne-
 g[ati]v[ite]it te k[on]n[en].
 Dat hy konventen g[e]schorbende o[ver] de Moock
 D[ie]se ca[us]e Rovenius vordem 12. F.
 te p[ro]du[ce]n h[et] G.
 Dat hy eenige sommen t[er]min[ati]on[en] n[er]e
 M[is]s[ie]l[en] g[e]s[ch]e[n]t o[ver]g[ee]n[en].
 Conter RESCRIPTIE
 Dat hy constanter is

Fragment van het handgeschreven concept van het intendit in de zaak tegen Wachtelaer uit de verzameling rechtskundige adviezen van Antonius Matthaeus. [Utrecht, Universiteitsbibliotheek: Hs VIA18]

de Utrechtse pastoor en domkanunnik Gerrit Pelt († 1646), de Leidse pastoor Rombout van Medenblick († 1642) en nog zes andere katholieke priesters werden gedagvaard en zouden uiteindelijk worden veroordeeld. Vervolgens werd Wachtelaer opnieuw gedagvaard. Het *intendit*, de akte van beschuldiging waarmee de schout zijn eis onderbouwde²⁸, geeft een uitvoerig overzicht van de feiten die tot de conclusie moesten leiden dat Wachtelaer zich schuldig had gemaakt aan de misdrijven van rebellie en hoogverraad (*laesio majestatis*). De schout eiste daarom dat de verdachte van excepties verstoken zou blijven, verval van zijn prebende, verbeurdverklaring van zijn vermogen, de doodstraf door het zwaard en betaling van proceskosten. De bewijzen voor de gestelde handelingen van Wachtelaer waren uitsluitend gebaseerd op het in beslag genomen protocol van Rovenius. Op 10 maart 1640 deden de schepenen uitspraak. Volgens hun vonnis zou

Wachtelaer na het aflopen van het Twaalfjarig Bestand contact hebben gehouden met een notoire vijand van de staat - bedoeld was Rovenius -, hem hebben gehuisvest en hem niet hebben aangebracht bij justitie, waartoe hij volgens de plakkaten verplicht was. Hij was op de hoogte geweest van het bezoek dat Rovenius in 1622 en 1623 had gebracht aan de paus en van het feit dat Rovenius daar contact had gehad met gezanten van de Spaanse koning en aartshertogin Isabella. Daarover had hij gewoon geadviseerd en hij had die contacten goedgekeurd met de intentie de katholieken van de Noordelijke Nederlanden gehoorzaam te maken aan de Spaanse koning. Hij had een benoeming aangenomen in het door Rovenius opgerichte Vicariaat en had samen met Rovenius een fonds in het leven geroepen. Daarnaast had hij huisvesting geboden aan de secretaris van Rovenius, Godfried van Moock, zonder de magistraat daarvan in kennis te stellen

28. *Intendit by den heere officier der stad Utrecht.*

Titelpagina van Intendit by de heere officier der stad Utrecht over-ghegeven ieghens Johan Wachtelaer, 1640.

[Leuven, Maurits Sabbebibliotheek: Maastricht University Jansenistica Collection 273.719 1240]

en had hij geld overgemaakt aan geestelijken die zich in vijandelijk gebied bevonden. Dat alles impliceerde een usurpatie van de soevereiniteit die toekwam aan de Staten en dus hoogverraad. Wachtelaer werd daarom levenslang verbannen uit de stad Utrecht. Hij werd gesommeerd de Verenigde Nederlanden te verlaten, verloor zijn prebende als kanunnik van St. Marie en zijn overige kerkelijke inkomsten en moest daarboven nog een boete betalen van fl 6000 en de proceskosten.

Wat direct opvalt, is dat de doodstraf, die door de schout was geëist, niet werd uitgesproken. De reden daarvoor kan

zijn gelegen in het feit dat het bewijs van hoogverraad niet volledig was geleverd. Een aanwijzing daarvoor is te vinden in de opmerkingen van Antonius Matthaeus bij het concept van het *intendit* tegen Wachtelaer. Het delict van hoogverraad kan weliswaar worden bewezen door aanwijzingen en veronderstellingen als die overtuigend zijn, maar dan moet de straf worden gematigd, zoals dat in het algemeen dient te gebeuren bij een onvolledig bewijs.

Wachtelaer ging tegen het vonnis in hoger beroep bij het Provinciaal Hof, maar de sententie van de schepenen werd grotendeels bevestigd. Hij werd niet hersteld in zijn prebende en ook de verbanning uit de stad bleef gehandhaafd. Het Hof zegde Wachtelaer wel veiligheid toe en legde alle ambtenaren een verbod op hem iets in de weg te leggen. Hij mocht zich in het gewest Utrecht vestigen waar hij wilde, maar niet in de stad.²⁹ Zoals gezegd, is Wachtelaer daarop in Amersfoort gaan wonen en even later in Culemborg, waar hij in 1652 is overleden. Rovenius was al overleden op 1 oktober 1651 in Utrecht. Hij was daar weer illegaal was gaan wonen en werd er ook begraven, in het huis van Hendrica van Duivenvoorde.

Binnenkerkelijke verhoudingen

Het verhaal over Johan Wachtelaer, de man die de parochie van St. Geerte aan een schuilkerk hielp, maar door zijn verbanning uit de stad de inrichting ervan waarschijnlijk niet met eigen ogen heeft kunnen aanschouwen, zegt iets over de

29. [Deelder], *Bijdragen*, I, 176-177.

(rechts)positie van de katholieken in het midden van de zeventiende eeuw. Toch is het verhaal nog niet compleet. Op het eerste gezicht lijkt het misschien alsof mannen als Rovenius en Wachtelaer maar één vijand hadden, namelijk de wereldlijke autoriteiten, die opgehitst door de dominees en de professoren van de universiteit de katholieke godsdienst-uitoefening wilden tegengaan en het katholicisme het liefst wilden uitroeien. Toch is de situatie gecompliceerder. De katholieken vormden niet één front, zelfs niet in deze benauwde tijden. Er zijn scheurtjes zichtbaar die op een verdeeldheid wijzen, scheurtjes die, zo leert de geschiedenis, uiteindelijk zouden leiden tot een scheuring. Ik noem twee elementen uit brieven van Wachtelaer om daarmee diens binnenkerkelijke positie duidelijk te maken.

Wachtelaer had zich in zijn studietijd in Leuven vooral toegelegd op de kerkvader Augustinus. Toen Jansenius kandidaat was om bisschop van Ieper te worden, verrichtte hij samen met Rovenius het vereiste onderzoek naar de leer en levenswandel van de nieuwe bisschop.³⁰ Het is zeer waarschijnlijk dat Wachtelaer tijdens zijn studie in Leuven in aanraking was gekomen met de theologische opvattingen van Jansenius, al was diens werk 'de Augustinus', dat handelde over de genadeleer van de kerkvader, toen nog niet verschenen. Dat gebeurde postuum in 1640. Hoe dan ook, in 1642 moet Wachtelaer in zijn compendium over de leer van Augustinus zijn instemming hebben betuigd met 'de Augustinus' en Rovenius moet

een soortgelijk standpunt hebben ingenomen. Van beiden staan attestaties ten gunste van 'de Augustinus' opgetekend in de *Panegyris Janseniana* van Aegidius de Witte (1648-1721). Die verklaringen dateren van enige maanden voor het verbod van het werk in de bul *In Eminenti* van 6 maart 1642, maar het werk was al omstreden en door hun steunbetuigingen bekenden Wachtelaer en Rovenius duidelijk hun theologische kleur, ook al voegde Wachtelaer nog aan zijn verklaring toe dat hij zijn mening onderwierp aan het oordeel van de kerk.³¹ De Keulse nuntius Fabio Chigi (1599-1667) beklagde zich in het voorjaar van 1642 tegenover De la Torre verschillende malen over die door Rovenius, Wachtelaer en enige anderen getoonde instemming met het gewraakte boek.³² Zowel Rovenius als Wachtelaer richtte zich daarop tot de nuntius, die overigens later, in 1665, als paus Alexander VII het beruchte formulier zou invoeren dat zijn naam draagt. Wachtelaer schreef dat de nuntius naar zijn oordeel niet goed was geïnformeerd over de leer van Jansenius. Rovenius schreef dat hij het boek enkel had aanbevolen uit liefde voor de waarheid en vanwege de heilzame leer, die naar zijn mening geheel overeenstemde met die van Augustinus zelf, met name in diens geschriften tegen de pelagianen.³³

Het andere element houdt verband met de komst van reguliere geestelijken in de Noordelijke Nederlanden en de moeilijkheden die de apostolische vicarissen ondervonden om enige greep op hen te krijgen. Rovenius werd

30. [Van Heussen], *Historie*, I, 295.

31. Aurelius, *Panegyris Janseniana*, 39-41.

32. Brom, 'Briefwisseling der Vicarii Apostolici', 29 n. 1.

33. Zie *Ibid.*, 27-29 en 29-32.

Philippus Rovenius. Gravure, 17de eeuw.
[Leuven, KU Leuven, Centrale bibliotheek:
BRES PA02079]

onder meer veroordeeld omdat hij in Rome contact had gehad met gezanten van de Spaanse koning en van de aartshertogin, en Wachtelaer omdat hij daarvan wist en het had goedgekeurd. Wachtelaer beklagde zich daarover bij De la Torre. De reden van de ontmoeting in Rome was niet het behartigen van de belangen van de koning of de aartshertogin om zodoende hoogverraad te plegen. Het enige wat Rovenius had gedaan, was steun zoeken om zijn gezag te handhaven over de gehele geestelijkheid, inclusief de regulieren. Het waren juist enigen van die regulieren geweest die de kostbare reis naar Rome noodzakelijk hadden gemaakt, terwijl zij in de strafprocessen volledig buiten schot waren gebleven.³⁴

Uit het voorgaande wordt duidelijk dat Wachtelaer een verdediger was van een theologie die openstaat voor de

Jacobus de la Torre. Gravure, 17de eeuw.
[Leuven, KU Leuven, Centrale bibliotheek:
BRES PA02239]

genadeleer van Augustinus, zoals verwoord door Jansenius. Tevens steunde hij de gedachte dat de apostolisch vicaris over een gewone rechtsmacht beschikt, waaraan regulieren zich niet kunnen onttrekken. Hoewel geen enkele denominatie deze periode kan opeisen als haar exclusieve voorgeschiedenis, is het verleidelijk om in beide standpunten een voorafschaduwing te zien van beginselen die later in de traditie van de Cleresie en de oud-katholieke kerk een belangrijke rol zouden gaan spelen. Ten eerste is dat de binnenkerkelijke gewetensvrijheid en de academische vrijheid om theologie te bedrijven en ten tweede de gedachte dat de diocesane bisschop aan zijn verkiezing door de lokale kerk een gewone rechtsmacht ontleent. Ook vrijwel alle apostolische vicarissen waren namelijk, voorafgaand aan hun benoeming door de paus,

34. [Deelder], *Bijdragen*, I, 176.

verkozen door de lokale kerk, namelijk door het Vicariaat als vertegenwoordiging van de diocesane geestelijkheid en dat soms met steun van het Haarlemse kapittel.

Ook de rooms-katholieke kerk heeft zich in de twintigste eeuw in zekere zin vereenzelvigd met de beschreven episode uit de schuilkerkperiode. De belangstelling is wellicht gewekt door de gedegen en gedetailleerde studie over de katholieke kerk onder het bestuur van Rovenius die in 1925 werd gepubliceerd door pastoor Wilhelmus Lucianus Stephanus Knuif (1870-1948) van de Nicolaasparochie in Denekamp en de latere rooms-katholieke aartsbisschop Johannes kardinaal de Jong (1885-1955).³⁵ Verder was het de directeur van de Kerkmuziekschool in Utrecht, dr. Caecilianus Huigens O.F.M. (1878-1966), die ontdekte dat het pand waarin zijn school was gevestigd, Plompetorengracht 5, de woning van Hendrica van Duivenvoorde was geweest. Tot 1832 had de Plompetorengracht nog Nieuwe Gracht geheten en het pand van nummer 5, dat van oudsher één geheel had gevormd met dat van nummer 7, was in de zestiende eeuw in het bezit gekomen van de voorouders van Hendrica. Na die ontdekking werd door de gebroeders Jan Eloy Brom (1891-1954) en Leo Brom (1896-1965) een marmeren gedenkplaat met medaillon van Rovenius vervaardigd die een plaats kreeg in de hal van het pand van nummer 5 en die op 11 december 1947 plechtig werd onthuld door kardinaal de Jong. Hoewel de *Batavia Sacra* zegt dat het lichaam van Rovenius zeven jaar na diens dood werd

opgegraven en in gave en ongeschonden staat werd teruggevonden³⁶ en alles erop wijst dat Hendrica van Duivenvoorde het lichaam van Rovenius daarna in de Zuidelijke Nederlanden heeft laten herbegraven, raakte pater Huigens steeds sterker geobsedeerd door het idee dat het graf van Rovenius ergens terug te vinden moest zijn in de achtertuin van Plompetorengracht 5 of in één van de aangrenzende tuinen. De speurtocht duurde van 1944 tot 1950. Niet alleen is Huigens in die jaren in de verschillende achtertuinen aan het spitten geweest, maar hij nam op zeker moment ook zijn toevlucht tot wichelroedeloers en waarzeggers.³⁷ Tot enig resultaat heeft dat alles niet geleid.

Verhouding tot de wereldlijke overheid

Uit bovenstaande zal duidelijk zijn geworden dat na de Reformatie uitingen van de katholieke godsdienst in het openbare domein niet langer werden getolereerd. De plakaten verboden om herkenbaar als geestelijke of kloosterling in het openbaar te verschijnen. Zo de schuilkerkjes al tegen betaling met rust werden gelaten, mocht naar buiten toe niet zichtbaar zijn dat het gebouw een godsdienstige bestemming had. Maar wat kan worden gezegd van de godsdienstvrijheid? Artikel 13 van de Unie van Utrecht, die in 1579 ook door de Staten van Utrecht was ondertekend, garandeerde gewetensvrijheid. Niemand mocht worden gedwongen om de heersende gereformeerde religie te aan-

35. Knuif en De Jong, 'Philippus Rovenius'

36. [Van Heussen], *Batavia sacra, of kerkelyke historie*, 279.

37. Vernooy, *In schoonheid biddende*, 131-133.

vaarden. Het begrip godsdienstvrijheid zoals wij dat tegenwoordig hanteren, omvat echter meer. In de eerste plaats is het de vrijheid om een overtuiging te hebben. In wezen komt dat neer op gewetensvrijheid en die werd zoals gezegd ten tijde van de Republiek erkend. Ten tweede omvat het de vrijheid om die overtuiging ook uit te dragen, of zoals de apostel Paulus het zegt, “met het hart te geloven” en “met de mond te belijden” (Rom. 10,10). Dat valt grotendeels samen met de vrijheid van meningsuiting. Echte godsdienstvrijheid onderscheidt zich van gewetensvrijheid en vrijheid van meningsuiting hierin dat een gelovige ook in zijn externe handelen zoveel mogelijk de ruimte moet hebben om dat te doen in overeenstemming met zijn godsdienstige overtuiging. Voor de katholieken in de Republiek was die ruimte er niet of nauwelijks. Wat voor katholieken wezenlijk is, zoals het vormen van parochies, de opbouw van een kerkelijk leven, het geven van catechese en het vieren van de eucharistie, dat alles was verboden.

In reactie op de strafvervolging van de twaalf katholieke geestelijken werden er verschillende verdedigingschriften geschreven. Rovenius verdedigde zichzelf in een brief gericht tot de burgemeesters en vroedschap van Utrecht, gedateerd op 19 oktober 1639 te Keulen.³⁸ Allereerst stelde hij dat hij op grond van een bepaling uit het Romeinse recht (uit de Digesten, namelijk D. 42.1.53.3) niet bij verstek kon worden veroordeeld. Rovenius had namelijk geen domicilie in Utrecht

gehouden, zo zei hij, en was daar niet betrappt op het plegen van een misdrijf. Daarnaast ging hij in op de verschillende feiten die hem ten laste werden gelegd.

Andere verdedigingsgeschriften gingen ook in op het ernstige gebrek aan godsdienstvrijheid waarmee de katholieken in de Republiek te kampen hadden. In een anonieme verhandeling, daterend uit de tijd dat de strafprocedures werden gevoerd, werd uitvoerig uiteengezet dat voor de uitoefening van de katholieke godsdienst wel geestelijke en kerkelijke jurisdictie nodig is, maar dat dergelijke bevoegdheden spiritueel zijn en daarom de belangen van het vaderland niet in de weg staan.³⁹

In 1875 gaf de Leidse remonstrantse predikant Hendrik Cornelis Rogge (1831-1905), die later hoogleraar geschiedenis werd in Amsterdam, nog een ander geschrift uit dat naar aanleiding van de strafvervolging van Rovenius was geschreven en waarin werd gepleit voor meer godsdienstvrijheid. Het betrof een memorie waarvan een kopie werd bewaard in de Remonstrantse Bibliotheek in Rotterdam. In de zeventiende eeuw was het afgeschreven door de remonstrantse predikant Johannes Wtenbogaert (1557-1644).⁴⁰ Enige jaren na de publicatie van Rogge identificeerde de oud-katholieke pastoor Cornelis Deelder (1853-1928) de door Rogge uitgegeven memorie als het anonieme verdedigingsgeschrift waarvan zich zeven exemplaren bevonden in het archief van de Oud-Bisschoppelijke Cleresie. Deelder meende dat het waarschijnlijk van Wachtelaer afkomstig

38. De tekst is uitgegeven in De Jong, ‘Het Utrechtse Vicariaat’, 103-104.

39. Broedersen, *Tractatus*, I, 313-318.

40. Rogge, ‘Memorie’ en Knuttel, *De toestand der Nederlandsche katholieken*, I, 142-144.

moet zijn geweest.⁴¹ De Nijmeegse kerk-historicus L.J. Rogier (1894-1974) ging er later zonder enig voorbehoud van uit dat dit inderdaad het geval is.⁴²

De auteur, waarschijnlijk dus Wachtelaer, hekelde in deze memorie de benarde situatie van de katholieken en hun eerloze status in de Republiek. Als wij wel gewetensvrijheid hebben en hier wel mogen wonen, dan moet ook worden toegestaan dat hier priesters zijn. Katholieken kunnen niet in gewetensvrijheid leven als zij niet kunnen biechten of de andere sacramenten ontvangen, of als zij de eucharistie niet kunnen bijwonen en verstoken blijven van de verkondiging. De overheid kan dan wel zeggen dat de katholieken dat allemaal maar binnen hun eigen woning moeten doen, maar dat is lastig en kost veel geld. Dan zouden er wel tien of honderd keer zoveel priesters nodig zijn als er nu zijn en daar is de overheid ook niet van gediend. Bovendien kan van eenvoudige gezinnen toch niet worden verlangd dat ze een priester onderhouden. In landen als Frankrijk - het Edict van Nantes was nog van kracht in die tijd! - en Polen heeft de niet-katholieke minderheid geen infame status en kan ze vrij haar godsdienst uitoefenen, maar hier is het alsof de overheid tegen de katholieken zegt: jullie mogen wel leven, maar niet eten. Tot zover de parafraze van Wachtelaers woorden in de genoemde memorie.⁴³

Epiloog: en godsdienstvrijheid nu ...?

Het verhaal van Johan Wachtelaer illustreert de moeilijke omstandigheden waarin medio zeventiende eeuw de katholieke kerk zich staande moest houden in de Noordelijke Nederlanden, maar heeft in twee opzichten ook een actuele betekenis. Ten eerste laat het zien dat er binnen de katholieke kerk een verdeeldheid bestond die uiteindelijk, in de achttiende eeuw, zou leiden tot een formele verwijdering tussen twee groepen katholieken in de Noordelijke Nederlanden en die kan verhelderen dat er vandaag bepaalde verschillen bestaan tussen de rooms-katholieke kerk en de oud-katholieke kerk. Ten tweede levert de repressieve houding van de wereldlijke autoriteiten in die dagen jegens de katholieke kerk historisch vergelijkingsmateriaal op voor fundamentele vragen van vandaag, zoals de plaats van religie in het publieke domein en de grenzen van de godsdienstvrijheid.

In aansluiting op die laatste constatering wordt hier in kort bestek nog nader ingegaan op de relevantie van het zeventiende-eeuwse pleidooi voor godsdienstvrijheid voor de dag van vandaag. De Nederlandse grondwet garandeert de vrijheid van godsdienst, maar zoals zojuist gezien omvat dat grondrecht meer dan één aspect. Met de vrijheid van geweten en de vrijheid van meningsuiting is het niet slecht gesteld tegenwoordig. Je mag in Nederland heel wat denken en ook heel wat zeggen. Helaas ligt dat wat moeilijker als het

41. [Deelder], *Bijdragen*, I, 177. Zie ook *Archieven Apostolische Vicarissen*, inv.nr. 159 en 167.

42. Rogier, *Geschiedenis van het katholicisme*, II, 72-73.

gaat om extern handelen in overeenstemming met de godsdienstige overtuiging. Dat dit handelen aan bepaalde grenzen gebonden moet zijn, zal niemand ontkennen. De rechter zal altijd een afweging moeten maken wanneer door de uitoefening van de vrijheid van godsdienst inbreuk wordt gemaakt op een ander grondrecht, zoals het recht op gelijke behandeling of persoonlijke levenssfeer. Maar volgens de grondwet kan het recht op godsdienstvrijheid ook worden ingeperkt door een wet in formele zin en hier doet zich thans een probleem voor. Want nu is niet de rechter aan zet, maar de wetgever. Zolang er in een democratie voldoende affiniteit bestaat met godsdienst, zal er ook bij de wetgevende instanties voldoende draagvlak zijn om het inperken van de ruimte waarbinnen men kan handelen in overeenstemming met de godsdienstige overtuiging tot een minimum te beperken. Dat draagvlak lijkt de laatste jaren echter steeds kleiner te worden. Het lijkt erop dat er een parlementaire meerderheid aan het ontstaan is die de noodzaak ervan niet meer inziet.

Merkwaardige parallellen doen zich dan opeens voor, hoewel er in de dagen van Wachtelaer geen godsdienstvrijheid was zoals nu en het staatsbestel geen democratie kende zoals nu. De protestantse regenten van toen werden door twee motieven gedreven om de uitoefening van de katholieke godsdienst zoveel mogelijk tegen te gaan. In de eerste plaats was dat de angst dat een katholieke kerkelijke organisatie de staatsveiligheid in gevaar zou brengen. In de tweede plaats was dat een confessioneel superioriteitsgevoel. Volgens

artikel 36 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis (1561) van de toentertijd geprivilegieerde Gereformeerde Kerk was het immers de taak van de overheid om alle afgoderij en valse godsdienst te weren en uit te roeien en het antwoord op vraag 80 van de Heidelbergse catechismus kwalificeerde de 'paapse mis' als een vervloekte afgoderij. Zijn het niet vergelijkbare motieven waarom tegenwoordig opnieuw ernstige beperkingen worden gesteld aan de vrijheid van godsdienst? Nu geen angst voor staatsveiligheid, maar angst voor terrorisme. En nu geen confessioneel superioriteitsgevoel, maar een volledig gesecculariseerd superioriteitsgevoel, dat zich ook op het terrein van de ethiek manifesteert. Wachtelaer liet een soort noodkreet horen: "wij mogen wel leven, maar niet eten, maar hoe kunnen wij katholiek zijn zonder de eucharistie te vieren?" De bestuurders van toen konden en wilden geen empathie opbrengen voor hun katholieke medeburgers.

Op dezelfde wijze dacht een ruime meerderheid van de Nederlandse Tweede Kamer op 28 juni 2011 wel empathie te kunnen opbrengen voor een dier, maar niet voor haar godsdienstige medeburger door in te stemmen met een wetsvoorstel dat ritueel en dus onverdoofd slachten zou moeten verbieden.⁴⁴ Zoals het voor de christelijke kerk constitutief is om de eucharistie te vieren, zo is het onderhouden van spijswetten voor de joden en moslims in ons land een onlosmakelijk onderdeel van hun godsdienstig leven. Het jodendom gaat uit van Bijbelse teksten die de consumptie van vlees verbinden met

43. Rogge, 'Memorie', 3-4.

44. Op 14 december 2011 bleek er voor dat voorstel in de Eerste Kamer onvoldoende steun te zijn.

het offer aan God.⁴⁵ Vanuit die gedachte is het doden van een dier, ook als dat is bedoeld voor menselijke consumptie, een offer aan God en daarom moeten bij de slacht de beste delen aan God worden gegeven, net zoals bij het offer het bloed werd uitgesloten bij het altaar en de vetstukken en andere inwendige organen werden verbrand op het altaar. Met de slacht van een dier wordt God geëerd, die het dier heeft geschapen en die de mens toestaat om zich met het vlees ervan te voeden. Ook Bijbels is het voorschrift dat alleen gave en gezonde dieren, die in goede conditie zijn, mogen worden geslacht, dus geen bedwelmden dieren of dieren die een nekshot hebben ontvangen. Voor gelovige joden is het slachten van een dier, ook als het bestemd is voor consumptie, dus een religieuze aangelegenheid.⁴⁶ Het Bijbelse verband tussen slacht en offer weerspiegelt zich ook in de meer dan 2000 jaar oude rabbijnse traditie, waar het eten van vlees bij voorkeur wordt gereserveerd - maar tegelijkertijd ook aanbevolen - voor de sabbat en de feestdagen om daarmee het bijzondere karakter van die dagen te onderstrepen.⁴⁷ In deze rabbijnse traditie hebben zich ook de regels rond de rituele slacht ontwikkeld, waarvan de voornaamste teruggaat op de Bijbelse norm dat het bloed uit het geslachte dier moet weglopen en het dier anders niet mag worden gegeten.⁴⁸ Door het diepgewortelde besef dat er een verband bestaat tussen slacht en offer en tussen het eten van vlees en

godsdienstige feestdagen, zou een verbod op de rituele slacht voor de gelovige joden in ons land niet alleen een inbreuk betekenen op de vrijheid om te kiezen wat men eet - niet-koosjer vlees eten is uitgesloten, maar vegetariër worden is evenmin een alternatief - maar ook op de vrijheid van godsdienst. Men had zich serieus moeten afvragen of dat aanvaardbaar is, temeer daar die inbreuk dwingend dreigde te worden opgelegd door een meerderheid die er zelf niet één gram vlees minder om zou eten.

Het ziet ernaar uit dat de hier in kort bestek geschetste ontwikkeling voorlopig geen halt zal worden toegeroepen en weldra zullen nog andere kwesties dan de rituele slacht op de politieke agenda staan. Laten wij er dus maar aan wennen dat een meerderheid in onze samenleving langzamerhand geen affiniteit meer heeft met godsdienst en niet meer in staat is begrip op te brengen voor de bewegingsvrijheid die soms nodig is om te leven in overeenstemming met een godsdienstige overtuiging. Die meerderheid zal het zonder enige twijfel belangrijker vinden dat op zondag de winkels open zijn dan dat op zondag de kerkklokken luiden. "Nederland vindt religie tegenwoordig abnormaal", formuleerde de Tilburgse theoloog Erik Borgman (°1957) onlangs⁴⁹ en secularisme, het de maatschappij willen ontdoen van alles wat godsdienstig is, is de trend van deze tijd. Wellicht staan wij aan de vooravond van een nieuwe schuilkerkperiode. De toekomst zal het leren.

45. Het eerste dierlijke offer werd gebracht door Noach na de zondvloed (Gen. 8:20-21). Voor de overgang van sacrale naar 'seculiere' vleesconsumptie, zie Deut. 12:11-28.

46. Voor de visie vanuit joods perspectief, zie ook Kamp, *Dagboek van een verdoofd rabbijn*.

47. De samenhang tussen de consumptie van vlees en de sabbat en de feestdagen stoelt op Gen. 18 (gastvrijheid van Abraham) en Num. 28,9-29:39.

48. Lev. 3,17, Lev. 17,14 en Deut. 12,16.

49. *Trouw*, 4 juli 2011.

Bronnen en literatuur

Niet-gepubliceerde bronnen

- Utrecht, Het Utrecht Archief
Archieven van de Apostolische Vicarissen van de Hollandse Zending en hun secretarissen (1579-1728) (toegang 1003), inv. nrs. 169, 499 en 500.
Archief van het gerecht 1577-1795 (toegang 702-7), inv. nr. 2244-86.
- Utrecht, Universiteitsbibliotheek Utrecht
Hs VI A 18: Antonius Matthaëus, *Verzameling rechtskundige adviezen*.

Gedrukte bronnen en literatuur

- Paulus Aurelius, *Panegyris Janseniana, seu testimonia eruditorum virorum celebrantia librum, cui titulus: Cornelii Jansenii episcopi Iprensis, Augustinus*. Grenoble, 1698.
- Paul Begheyn, 'Geschiedenis van de jezuïeten in Nederland', in P. Dirkse en A. Haverkamp (red.), *Jezuïeten in Nederland* (Utrecht, 1991), 6-180.
- Nicolaas Broedersen, *Tractatus Historicus de rebus metropolitanae ecclesiae Ultrajectinae*. Dl. 1-4. Delft, 1729 - Utrecht, 1763.
- G. Brom, 'Briefwisseling der Vicarii Apostolici met den H. Stoel', in: *Archief voor de Geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht*, 33 (1908), 1-108.
- C. Cau, *Groot Placaet-boek*. Dl. 1. 's-Gravenhage, 1658.
- [Cornelis Deelder], *Bijdragen tot de geschiedenis van de Roomsche-Katholieke Kerk in Nederland*. Dl. 1-2. Rotterdam, 1888-1892.
- G. Dupac de Bellegarde, *Histoire abrégée de l'église métropolitaine d'Utrecht*. Utrecht, 1852³.
- [Hugo Franciscus van Heussen], *Batavia Sacra sive res gestae apostolicorum virorum qui fidem Bataviae primi intulerunt*. Brussel, 1714.
- [Hugo Franciscus van Heussen], *Batavia sacra, of kerkelyke historie en oudheden van Batavia. Daaden van de Utrechtsche bisschoppen en van de pausselijke vikarissen in de Vereenigde Nederlanden*. Dl. 3. Antwerpen, 1716.
- [Hugo Franciscus van Heussen], *Historie ofte beschryving van 't Utrechtsche bisdom, behelzende de oudheden, kerkelyke en geestelyke gebouwen, kapellen, kommandeurschappen, abdyen, kloosters, oversten en geleerde mannen van 't zelve bisdom, getrokken uit de oude handschriften der kerken en abdyen, enz.* Leiden, 1719.
- M.L. Hewett en J. Hallebeek, 'The Prelate, the Praetor and the Professor: Antonius Matthaëus II and the crimen laesae majestatis, Utrecht 1639-1640', in: *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis*, 66 (1998), 115-150.
- Intendit by den heere officier der stad Utrecht over-ghegeven iehghens Johan Wachtelaer, praetense vicaris generael van den praetensen bisschop van Utrecht*. Utrecht, 1640.

- G.W. Janssen, 'Wachtelaar, Johannes', in: *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*, 4 (1918), 1429-1432.
- J. de Jong, 'Het Utrechtse Vicariaat en de strijd om de hiërarchische orde in de 17^e eeuw', in: *De Katholiek*, 164 (1923), 71-104.
- L. van de Kamp, *Dagboek van een verdoofd rabbijn. Persoonlijke notities bij een politieke aardverschuiving*. Zoetermeer, 2012.
- W.L.S. Knuif en J. de Jong, 'Philippus Rovinius en zijn bestuur der Hollandsche Zending', in: *Archief voor de Geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht*, 50 (1925), 1-401.
- W.L.S. Knuif en J. de Jong, 'Bijlage II. Het Relaa van Godefridus van Moock', in: *Archief voor de Geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht*, 50 (1925), 387-401.
- W.P.C. Knuttel, *De toestand der Nederlandse katholieken ten tijde der Republiek*. Dl. 1. Den Haag, 1892.
- Antonius Matthaëus, *De criminibus*. Uitgegeven en in het Engels vertaald door M.L. Hewett en B.C. Stoop. Dl. 4. Kaapstad, 1996.
- R.R. Post, *Romeinsche bronnen voor den kerkeijken toestand der Nederlanden onder de apostolische vicarissen 1592-1727*. Dl. 2: 1651-1686. Den Haag, 1941.
- H.C. Rogge, (red.), 'Memorie in december 1639 door J. Wtenbogaert ingezonden aan de omgeving van zijne hoogheid prins Frederik Hendrik', in: *Archief voor de Geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht*, 2 (1875), 1-25.
- L.J. Rogier, *Geschiedenis van het katholicisme in Noord-Nederland in de 16^e en de 17^e eeuw*. Dl. 1-2. Amsterdam, 1947².
- N. Sarot, *Voetstappen in de polder. Verhalen uit de Oud-Katholieke Kerk*. Egmond, 2001.
- J.-J. Thonissen, 'Claeren, Jean', in: *Biographie nationale de Belgique*, 4 (1873), 121-123.
- L. van Tongerlo, 'Pastoors in veelvoud', in: H. ten Boom e.a. (red.), *Utrechters entre-deux: stad en sticht in de eeuw van de Reformatie, 1520-1620* (Delft, 1992), 75-111.
- Jacobus de la Torre, 'Relatio seu descriptio status religionis catholicae in Hollandia etc. [...] anno 1656' (ed. A. van Lommel), in: *Archief voor de Geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht*, 10 (1882), 95-240.
- A.J. van de Ven, *Over den oorsprong van het aartsbisschoppelijke kapittel van Utrecht der Oud-Bisschoppelijke Clerezij*. Utrecht, 1923.
- A.J. van de Ven, 'De driehoek van Sint Marie te Utrecht', in: *Jaarboekje van "Oud-Utrecht"*, (1955), 33-73.
- A. Vernooij, *In schoonheid biddende. De geschiedenis van het Nederlands Instituut voor Kerkmuziek*. Kampen, 2002.
- Sasbout Vosmeer, 'Insinuatio status provinciarum, in quibus haeretici dominantur' (ed. G. Brom), in: *Archief voor de geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht*, 17 (1889), 150-179.
- J. van de Water, *Groot Utrechts Placaetboek*. Dl. 1 en 3. Utrecht, 1729-1733.

Summary

In the Northern Netherlands in the 17th century, reformed Protestantism was the privileged religion. Although the country guaranteed freedom of conscience, it did not tolerate public manifestations of the Catholic faith. In the city of Utrecht, repression worsened shortly after a university was founded there. In 1639 began a trial against twelve members of the Catholic clergy. One of them was Johan Wachtelaer (1583-1652), Vicar General of the Apostolic Vicar, who was charged with high treason. The article discusses the trial against him in detail, and raises the question of just how much freedom of conscience there really was during the Dutch Golden Age. In the Netherlands today, although freedom of religion is guaranteed by the Constitution and international treaties, it must be asked whether the political majority in the Netherlands is actually willing to grant its citizens the room to live in accordance with their religious convictions.

Personalia

Jan Hallebeek (°1954) is hoogleraar rechtsge-schiedenis aan de Vrije Universiteit Amsterdam en docent canoniek recht aan het Oud-Katholiek Seminarie.
e-mailadres: jan.hallebeek@vu.nl